

Всеукраїнський союз земельних власників, котрий надалі своєю діяльністю довів, що для його представників у Гетьманській Державі першорядне значення мав її не національний, а суто соціальний характер [3, 67]. Фактично протягом усього гетьманського періоду він прагнув шляхом тиску на урядову політику в аграрній сфері здійснити реванш за попередні втрати за доби Центральної Ради. Однак незадовго до антигетьманського повстання у Союзі земельних власників стався розкол: його селянська частина об'єдналася під проводом М. Коваленка і подала гетьманові 20 жовтня 1918 р. меморандум, в якому вимагала незалежності України. Права ж частина Союзу стояла за федерацію з Росією [3, 71].

Що ж до хліборобів-демократів, то 30 квітня 1918 р. було дозволено відновити роботу їхнього з'їзду. Обговоривши всі події попереднього дня і зазначивши, що „революції тільки розхитують державні організми і перешкоджають їх нормальному розвою, з'їзд постановив не виступати проти нової влади; висунути... погляд пана Гетьмана на головні справи громадського життя і тоді вирішити питання про можливість для демократів-хліборобів спільної праці з новою владою” [8, 44]. На з'їзді було прийнято звернення до гетьмана, в якому висувалися вимоги збереження незалежності Української держави, скликання представницького органу, проведення широкої земельної реформи, залучення до роботи в уряді свідомих українців.

Ця заява була надіслана Гетьману через спеціально уповноважених людей, полтавців І. Гоголя-Яновського та С. Марченка, котрим було доручено запросити гетьмана на з'їзд. Замість гетьмана прибули генеральний писар Полтавець-Острияний та осаул Зеленецький, які від імені П. Скоропадського вітали з'їзд та заявили його делегатів такими словами: „Думки, висловлені в заяві вашій, взагалі і мої думки!” [8, 44].

Однак вже за три тижні УДХП стала одним із ініціаторів створення Українського Національно-Державного Союзу (УНДС) – координаційного осередку українських політичних партій центристського і правоцентристського спрямування та професійних організацій, що діяв до серпня 1918 р. УНДС головною своєю метою вважав гарантування української державності. 21 травня 1918 р. УНДС у меморандумі до гетьмана висловив недовіру урядові Ф. Лизогуба, складеного в основному з представників російських партій, звинувативши деяких міністрів в антиукраїнській діяльності. Протестуючи проти заборони урядом з'їздів земських управ, робітничих і селянських конгресів, що викликало нестабільність у суспільстві, автори заяви вказали на тенденційну кадрову політику уряду, реставрацію дореволюційних управлінських структур. Натомість УНДС запропонував створити „національно-демократичний кабінет” з участю його представників [9, 157].

Ці ж вимоги підтвердив і Лубенський з'їзд УДХП, що відбувся 9 червня 1918 р. [8, 45]. Однак колишній провідник українських хліборобів-демократів В. Липинський „у мовчазній опозиції до своєї партії участі в її житті за гетьманщини не бере” [6, 178] і віддається державній роботі на ниві дипломатії в ролі посла в Австро-Угорщині.

Після всіх соціально-політичних потрясінь 1917 – 1920 рр. уже в еміграції саме провідники УДХП –

В. Липинський та С. Шемет – стануть біля витоків українського монархічного гетьманського руху. І хоч багато колишніх ідейних засад, зважаючи на гіркий досвід революційного державотворення, буде переглянуто, але значною мірою підвалини Українського Союзу Хліборобів-Державників, заснованого у Відні 1920 р., та ідеології українського консерватизму, на якій ґрунтувалася його діяльність, слід шукати у хліборобському русі 1917 – 1918 рр.

1. Яременко О. Хліборобський рух на Полтавщині в 1918 році та його роль у встановленні Гетьманату // *Виявлення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917 – 1920 рр.)*. Матеріали конференції / Відп. ред. О. О. Нестуля. – Полтава, 1995.
2. Ванцак Б. Полтавщина, Шемети і „хлібороби-демократи” // *Виявлення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917 – 1920 рр.)*. Матеріали конференції / Відп. ред. О. О. Нестуля. – Полтава, 1995.
3. Любовець О.М. Всеукраїнський Союз Земельних Власників у політичній системі Гетьманату П. Скоропадського // *Український історичний журнал*. – 2008. – № 4 – 5.
4. Турченко Ф., Заліська Н. В'ячеслав Липинський – ідеолог української демократичної хліборобської партії // *В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: Матеріали Міжнародної наук. конф., 2 – 6 червня 1992 р. з нагоди 110 роковин з дня народження вченого / Я. Пеленський (ред.)*. – К.; Філадельфія, 1994.
5. Шемет С. До історії української демократично-хліборобської партії // *Хліборобська Україна*. – Відень, 1920. – 36. 1.
6. Шемет С. В.К. Липинський при громадській роботі // *В'ячеслав Липинський та його доба: наук. збірник / Т. Осташко, Ю. Терещенко (відп. ред.)*. – К.; Житомир, 2008.
7. *Вісник Лубенського громадського комітету*. – 1917. – 6 липня.
8. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ)*. – Ф. 3866. – Оп. 1. – Спр. 78.
9. *ЦДАВОВУ*. – Ф. 3866. – Оп. 1. – Спр. 206.

А.В. Посадский

КРЕСТЬЯНСТВО ПЕРИОДА МОДЕРНИЗАЦИИ: АСПЕКТЫ ТРАНСФОРМАЦИИ

Тема соотношения социально-экономических и духовных причин российской революции и, фактически, цивилизационного краха – из категории „безнадежных”. Вряд ли когда-то удастся поставить точку в спорах по этой обширной тематике. В то же время не подлежит сомнению, что революция произошла на волне мощного модернизационного подъема, многофакторного изменения, высоких темпов развития. Это означало бурное развитие новых социальных групп и новых систем хозяйственных и социальных взаимодействий. Одна из классических массовых трансформаций – превращение крестьянина в рабочего, „пролетария”, по марксистскому словарю.

Развивающаяся промышленность черпала трудовые ресурсы в деревне. Аграрное перенаселение толкало крестьян к неземледельческим заработкам. Росло отходничество, в деревню приходили городские модели поведения. Волну общественного внимания в начале XX века вызвало новое явление – циничное, вызывающее богохульное буйство, распространившееся среди молодежи. Именно это новое явление назвали новым словом „хулиганство”.

В отчетах благочинных начала 1910-х гг. (материал Саратовской губернии) рефреном проходила мысль о падении благочестия в среде молодежи и о развращающем воздействии отхожих промыслов. Из губернии уходили на весьма далекие заработки – в Ростов, Баку, в Сибирь. Любопытны наблюдения священства о формах „развращения”. Например, русские из Сибири часто возвращались „раскольниками”, то есть староверами, а мордва – баптистами. Повсеместно отмечалось постепенное возрастание благочестия после революционных 1905-06 гг. Почти обычной была ситуация, когда храмы активно посещались зимой и пустовали летом, в страду. Священники предъявляли претензии к базарам и ярмаркам. Они неизменно назначались на выходные и праздничные дни и отвлекали прихожан от храма, равно как и крестьянские „помочи” [1, 12, 163].

Крестьянская молодежь все в большей степени оказывалась вовлечена в неземледельческие занятия. Пореформенное развитие России окончательно оформило пять основных экономических районов: это центрально-промышленный, сориентированный на Москву, петербургский, уральский горнозаводской, донецкий угледобывающий и самый молодой – бакинский, растущий на нефтедобыче.

На общем фоне модернизационной логики развития и истощения веры интересной представляется региональная линия различий, связанная с социальной „физиономией” указанных промышленных районов. Каждый из них черпал ресурсы в деревне.

Многозначительный опыт содержит история села Иванова (впоследствии – Иваново-Вознесенск, затем город Иваново). Это село, очевидно, было населено опальными новгородцами, „выведенными” из родных земель при Иване Третьем (первое официальное упоминание относится, правда, к 1561 г.). Их „беспокойность” и ловкость в торговых делах дали им большое преимущество над местными обывателями. Само село и большинство сел округи стали со временем фабрично-заводскими, образовав так называемую Иваново-Вознесенскую промышленную зону [2, 70-71]. Этот район стал также средоточием староверческого населения, ибо купцы-старообрядцы аккумулировали на своих предприятиях единоверцев. Из промышленного крестьянства выросал рабочий класс со своеобразными чертами. В 1897-1898 гг. в городе произошли первые организованные и упорные стачки. В 1905 г. Иваново-Вознесенск дал первый рабочий Совет, который О. Шахназаров интерпретирует как вышедшую на поверхность традиционную форму самоуправления староверов, приспособленную к обстоятельствам их существования в России, и в то же время – активную

региональную черносотенную организацию. Значительная забастовка прошла и в 1915 г. В самый канун Февральской революции эта область вновь выделилась коллективным действием: все волостные сходы Кинешемского уезда отказались выполнить разверстку овса [3, 421, 512]. С первых дней Февральской революции дееспособный Ивановский совет фактически держал власть в своих руках. В кампанию по изъятию церковных ценностей в Шуе 15 марта 1922 г. произошли наиболее громкие протестные события, вызвавшие известное ленинское письмо [4, 132-133, 140-144]. В конце 1920-х в Орехово-Зуево, Иваново-Вознесенске, Кинешемском уезде и иных местностях фиксировались беспорядки, направленные против красных властей как безбожных, многочисленные расправы над комсомольцами – устроителями антирелигиозных кампаний. Эти факты отмечала пресса Братства Русской Правды [5, 14, 14, 13]. Сопротивление коллективизации в Ивановской Промышленной Области (создана в 1929 г. в составе Владимирской, Ивановской, Костромской и Ярославской областей, в 1936 г. разделена на укрупненные Ивановскую и Ярославскую) также сопровождалось особенно сильным религиозным сопротивлением. Среди верующих распространялись письма от сосланных архиереев. В 1930 г. по ИПО ликвидированы несколько „церковно-монархических групп”, в том числе „Всероссийская контрреволюционная церковно-монархическая организация – ИПЦ”. Представления истинно-православных христиан о себе как о воинах Христовых вызвало мощный карательный удар, пришедшийся на 1929-1930 гг. Гонения и судебные процессы продолжались до 1933 г., когда был закрыт последний легальный храм ИПЦ [6, 205-206, 208-213]. В апреле 1932 г. в Вичуге и других районах ИПО прошли забастовки и демонстрации текстильщиков по поводу сокращения норм снабжения и катастрофического продовольственного положения. В стычках с милицией были жертвы [7, 303]. Летом 1933 г. забастовка ивановских ткачей вылилась в голодный поход под руководством красного партизана Шубина на Иваново и Москву [8, 53].

В конце 1934 г., в связи с отменой карточек и опубликованием цен на хлеб (они были ниже коммерческих, но существенно выше тех, по которым отпускались нормированные товары), в Иваново сложились „очень тревожные” настроения, охватившие широкие круги рабочих. Оживились (Вичуга, Тейково) активисты событий 1932 года. Парторганизации бездействовали на фоне общего недовольства в Коврове и Кинешме [7, 302-303]. В справке о настроениях по всей области отрицательные проявления сопровождаются замечанием „единичные”, но никаких, кроме отрицательных, примеров не приводится. Можно полагать, что подобные настроения преобладали и были массовыми [9, 342-345]. В марте – мае 1934 г. в ИПО были ликвидированы две „религиозные организации”, охватившие Ростовский, Рыбинский, Угличский и другие северо-западные районы. В октябре была открыта группа в Костроме во главе с епископом Макарием (Уманским), впоследствии были ликвидированы еще несколько подобных групп. На нелегальном положении действовали группы

анисимовцев, ИПХ, евангелистов, иоаннитов и других. С апреля 1936 г. по июль 1937 г. только Ярославское УНКВД ликвидировало 56 „церковно-сектантских групп” с числом арестованных 321 человек. Под арестом оказались и 67 одиночек [6, 213-214]. В ноябре 1936 года по ИПО во многих районах неудовлетворительно прошла уборочная, отмечались низкая трудовая дисциплина, самовольный уход на побочные заработки, выход из колхозов. НКВД на этом фоне отметил активизацию контрреволюционной деятельности [9, 891, 897-899]. В Ивановской области недовольство работниц и готовность к забастовочным действиям вылились в беспорядки 19-20 октября 1941 г., во многом спровоцированные бездарным и грубым поведением руководства. Среди зачинщиков оказалось много презжих из деревень [10, 37-53].

Таким образом, исторические традиции свободобобия, хозяйственная судьба, активная общественная и религиозная жизнь в обширном регионе проявлялись явно и согласованно. Регион проявил значительный потенциал самоорганизации и готовности отстаивать уклад жизни в меняющихся обстоятельствах.

С конца семнадцатого века староверы стали аккумулироваться на уральских заводах, в частности, в районе Невьянска, основы семейного дела Демидовых. Н. и А. Демидовы привлекали их как надежных и прилежных работников, что вызвало массовый приток [11, 34,41]. Старообрядцы многочисленного часовенного согласия аккумулировались в треугольнике Пермь – Тюмень – Челябинск, им оказывали покровительство заводчики. Это способствовало формированию специфического уральского рабочего класса, имевшего тесную связь с землей и сельским хозяйством. При этом не менее двух веков сохранялось разделение часовенных на „заводской” и „сельский” кусты. Горнозаводские „всегда считались более либеральными по части соблюдения уставных норм, тогда как „сельские” – более фундаменталистски настроенными” [12, 301-302,304-305]. Именно в Невьянске 12 - 17 июня 1918 г. произошло заводское восстание, к которому присоединились шесть ближайших волостей. Военный штаб восставших опирался на крестьянский союз, который представлял штаб в волостях и деревнях. Восставшие создали вооруженные отряды в 5000 человек. Это восстание не было первым на Урале, но „послужило импульсом для развертывания волны крупных заводских восстаний” [13,58-59,81-85]. Эпопея ижевских и воткинских повстанцев не нуждается в комментариях. Уральский рабочий класс в событиях 1917 – 1922 гг. повел себя совсем не по марксистскому клише. При этом рабочие выступили наиболее организованной частью мощного повстанческого фронта, образованного как заводчанами, так и крестьянами.

В Донбассе, напротив, отсутствовали староверы, – они не шли в шахты [14,81]. Здесь аккумулировались крестьяне с Юга, черноземных и поволжских губерний, жестоко страдавших от перенаселения. Они становились шахтерами, приобщаясь к своеобразной, вызывающей культуре разрыва с патриархальным прошлым. В среде шахтеров культивировались брутальность, неверие.

На Екатеринославщине, в Ростове, в Донбассе в 1905 г. крестьяне поставляли продукты бастующим и восставшим. 17 декабря 1905 г. под станцией Горловка произошел бой между донбасскими дружинниками (до 4000) и отрядом солдат. Бой закончился быстрым поражением революционеров, но в революционной печати приобрел размеры многочасовой битвы [15, 642-644]. В 1918 г. донбасские большевики, опираясь на местную красную гвардию, отступали на восток перед немцами, имея столкновения и с рабочими меньшевистской окраски, и с крестьянскими отрядами, и с казаками, усмирявшими Донбасс в самом конце 1917 г. Эта группировка станет впоследствии десятой красной армией и даст устойчивую группу „соратников” И. Сталину. Данный партизанский массив существенно отличался от чисто сельского украинского повстанчества, возникшего на той же самой волне противодействия немецкой оккупации [16, 50-51, 112]. К белым в 1919-20 гг. шахтеры будут в большинстве своем враждебны [17, 44]. М. Кубанин отмечал, что в степной Украине при большом проценте бедняцких хозяйств деревня оказывалась в руках зажиточных: беднота уходила в горную и обрабатывающую индустрию, а в хозяйствах помещиков и состоятельных крестьян работали сезонники с Севера. Поэтому вчерашние крестьяне-шахтеры стали костяком большевистской группировки, а деревня оказалась в орбите махновского движения [18, 23, 25]. Брутальная политическая культура не исчезла и в советские годы. В 1923 г. зарубежная печать отмечала наличие в Донбассе повстанческих отрядов из уволенных за забастовки шахтеров [19, 12]. В 1933 г. в Донбассе, как и других местностях, фиксировались шахтерские и рабочие волнения [8, 53]. Стахановщина вызвала волну противодействия.

Видимо, сродни донбасскому был многонациональный бакинский рабочий класс.

Таким образом, промышленные районы, кроме „классического” петербургского, демонстрируют весьма выразительную связь и взаимное влияние хозяйственного развития и культурной традиции на фоне перехода от земледелия к неzemледельческим занятиям. Вырастающий из деревенского массива рабочий класс показывает тесную сцепку между социально-экономическими и духовно-нравственными процессами, особенно рельефную в условиях революционного кризиса. Понимание этих связей, как представляется, расширяет наши методологические возможности при анализе событий революции, гражданской войны и последующих.

1. Государственный архив Саратовской области (ГАСО). Ф.135. оп.1 дд.7049, 7050.
2. Самсонов В.Б., Семенов С.Н., Устьянцев В.Б. и др. Российская цивилизация: пространственно-временные характеристики / под ред. проф. В.Б. Самсонова. – Саратов: Приволжское книжное издательство, 2001.
3. Крестьянское движение в России в годы Первой Мировой войны. Июль 1914 – февраль 1917 г. Сборник документов. Ред. А.М. Алфимов. М.-Л.: Наука, 1965.
4. Архивы Кремля. В 2-х кн. / Кн.1. Политбюро и церковь. 1922-1925. М.-Новосибирск: РОССПЭН-Сибирский хронограф, 1997.

5. // Русская Правда. 1928. Сентябрь-октябрь. 1929. Январь-февраль. 1929. Май-июнь.
6. Верой и правдой. ФСБ. Страницы истории. – Ярославль: Ньюанс, 2001.
7. Советское руководство. Переписка. 1928-1941. – М.: РОССПЭН, 1999.
8. Коммунистический режим и народное сопротивление в России 1917-1991. – М.: Посев, 1997.
9. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: документы и материалы. В 5-ти т. / Т.4. 1934-1936 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: РОССПЭН, 2002.
10. Советская повседневность и массовое сознание. 1939-1945. – М.: РОССПЭН, 2003.
11. Телков Б. Невьянск - демидовская столица // Наука и жизнь. – 2003. – №6.
12. Вургафт С.Г., Ушаков И.А. Старообрядчество. Лица, предметы, события и символы. Опыт энциклопедического словаря. – М.: Церковь, 1996.
13. Урал и Прикамье. Ноябрь 1917 – январь 1919. Документы и материалы // Исследования новейшей русской истории. Серия „Народное сопротивление коммунизму в России“. – Париж, 1982.
14. См.: Шахназаров О.Л. Старообрядчество и большевизм // Вопросы истории. – 2002. – №4.
15. Алмазов П. Наша революция (1902-1907). Исторический очерк. – Киев, 1908.
16. Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918-1919 годы. Очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских движениях. – М.: АПРО-XX, 1997.
17. Я ставлю крест... – М.: Воениздат, 1995.
18. Кубанин М. Махновщина. Крестьянское движение в Степной Украине в годы Гражданской войны. – Л.: Прибой, б/д.
19. // Русская Правда. – 1923. – Март.

Г.В. Рачковський

РОЗВИТОК МЕРЕЖІ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ СЕРЕДЬНОГО ПОЛІССЯ У КІНЦІ ХІХ – СЕРЕДИНІ ХХ СТ.

Становлення й розвиток мережі сільських поселень зумовлювало багато чинників, серед яких найважливішу роль відігравали географічне середовище, історичні умови та соціально-економічні чинники. Вплив кожного з них на розвиток сільських поселень на певних етапах історичного минулого був різний, але завжди вони взаємодіяли. Демографічні, соціально-політичні та економічні зміни впливали на територіальний розподіл населення, що своєю чергою спричиняло зміну кількості й типів населених пунктів. Однак у різних історико-етнографічних районах України зазначені процеси були різні. Попри наявність окремих праць, у науковій літературі розвиток поселень на території Середнього Полісся (зокрема й України загалом) досліджений недостатньо. У пропонованій статті автор ставить за мету проаналізувати динаміку розвитку та кількісні зміни у складі сільських поселень на території Середнього Полісся.

Проблеми формування мережі сільських поселень на території Полісся у своїх розвідках розглядали Олександр Забелін [1], Павло Тутковський [2], Григорій Стельмах [3], Мустафа Козакевич [4].

Для виявлення основних тенденцій у розвитку поселень Середнього Полісся треба спершу окреслити територію дослідження. Південну межу Середнього Полісся сучасні етнологи проводять вище міст Рівне – Новоград-Волинський – Радомишль; на сході цей етнографічний район обмежений рікою Дніпро, на заході – річкою Горинь [5, 9].

У ХІХ – на початку ХХ ст. окреслена територія перебувала у складі повітів Волинської та Київської губерній Російської імперії. У 1921 р. відбулися зміни в політичній підпорядкованості території Середнього Полісся. Зокрема частину теренів колишньої Волинської губернії було поділено та включено до складу новоутворених Волинського і Поліського воєводств Польщі. З огляду на непостійність територіальних меж адміністративних одиниць, за основу територіальної підпорядкованості населених пунктів Середнього Полісся приймаємо адміністративний устрій станом на 1911 р. для північних повітів Волинської губернії [6, 4-454].

Приріст населення, що впливав передусім на збільшення чисельності мешканців сільської місцевості, супроводжувався також постійним збільшенням кількості сільських населених пунктів і їхньої частки серед усіх поселень краю. Впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. кількість поселень сільського типу у Волинській губернії постійно зростала: в 1863 р. їх було 3 317 одиниць [7, 57], 1883 р. – 5 089 [1, 110], 1904 р. – 7 299 [8, 102-124], 1906 р. – 7 758 [9, 198], 1910 р. – 7 879 [10, 228], а в 1911 р. – 8 083 одиниці [11, 2].

В Овруцькому повіті, де всі волості були в межах Середнього Полісся, динаміка зміни кількості поселень має особливо виразну тенденцію до збільшення. Зокрема, наприкінці 1870-х рр. у межах повіту налічувалося 404 населених пункти [3, 91], у 80-х рр. ХІХ ст. – 403 [1, 369], а за даними російської військово-топографічної карти, так званої триверстки – 540 поселень [12].

До середини 1890-х рр. кількість населених пунктів в Овруцькому повіті становила 438 одиниць [13, 233], у 1904 р. – 648 поселень [8, 122], на початку 1906 р. – 625 населених пунктів [9, 160-177], у 1909 р. – 670 одиниць [3, 91], на початку 1910 р. – 710 одиниць [6, 2-454]. Далі їхня кількість збільшилася до 791 поселення в 1911 р. та 822 одиниць у 1912 р. [3, 91]. Станом на 1926 р. кількість поселень збільшилася тут до 1 373 одиниць (1 245 поселень на території радянської України [14, 3-58] та 128 – у межах Сарненського повіту Поліського воєводства Польщі [15, 58-65]). Отже, із 1870-х рр. за п'ять десятиліть кількість поселень в Овруцькому повіті зросла на 239,8%, що за абсолютними показниками становило 969 населених пунктів. На жаль, брак даних за період 1930-х – початку 1940-х рр. не дає змоги простежити подальший розвиток поселень до 1946 р., коли в межах колишнього Овруцького повіту їх налічувалося 641 одиниця [16, 161-191]. Порівняно з найбільшим відомим показником чисельності поселень у 1926 р., кількість населених пунктів у 1946 р. зменшилася на 97%.

У цих хронологічних межах найбільші темпи приросту поселень спостерігалися в останніх роках ХІХ ст. та в перших десятиліттях наступного століття. Із 1870-х рр. до середини 1890-х рр. в Овруцькому повіті кількість поселень збільшилася лише на 8,6%, тоді як у Житомирському повіті – на